

An Analysis of Content and Thematic Patterns in the Local Religious Press of the Qajar-Era Iran

Dawood Agharafii¹ | Robabeh Motaghedi²

1. Corresponding Author, Assistant Professor of Research Institute, National library and archives of I.R. Iran, Tehran, Iran. E-mail: d-agharafii@nlai.ir

2. Assistant Professor of Research Institute, National library and archives of I.R. Iran, Tehran, Iran. E-mail: ro-motaghedi@nlai.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Objective: This article adopts an applied approach with the aim of identifying the content-related and thematic concepts embedded in specialized local publications. Its primary objective is to analyze the content patterns of the religious press during the Qajar period, with particular attention to the extent to which these publications addressed local versus national issues, as well as specialized religious topics.
Article history: Received: 30 April 2026 Received in revised form: 2 June 2026 Accepted: 20 July 2026 Published online: 31 August 2026	Method: This study examines and evaluates the specialized local press within the thematic framework of religious publications, focusing on three periodicals: "Al-Islam" (Isfahan), "Al-Islam" (Shiraz), and "Al-Din Wal-Hiveh" (Tabriz). The research reconsiders the concepts contained within these sources. To this end, the study employs an analytical-citation method alongside a text analysis approach. By constructing a chain of extracted concepts, the analysis identifies and elaborates upon the principal themes present in these locally published, religiously oriented periodicals.
Keywords: Specialized Journalism, Religious Press, Local Press, Al-Islam Press, Newspaper, Qajar.	Results: The findings indicate that key themes and concepts - including religious debates, the status of women in Islam, the hijab in Islam, Islam and progress, the pathology of Islamic societies, new sciences in Islam, novel methods of religious propagation, and the concept of oppression in Islam - constitute among the most significant content elements embedded within the local religious press of the period.
	Conclusions: Overall, the local religious publications of the Qajar era can be regarded as relatively successful in terms of journalistic style and thematic specialization. However, in terms of content, they adopted a conservative and cautious approach, drawing upon precise but rigid thematic frameworks. This conservatism ultimately prevented these publications from achieving long-term sustainability and hindered their ability to establish a close and enduring connection with their contemporary readership. Furthermore, a principal shortcoming of these publications lies in their neglect of local issues and the specific concerns of regional communities. The content rarely adopts a genuinely local perspective; at a minimum, one would expect such publications to examine the challenges and harms facing their local communities through a religious lens, or to critically address the community's shortcomings. These expectations remain largely unfulfilled.

Cite this article Agharafii, D. & Motaghedi, R. (2026), An Analysis of Content and Thematic Patterns in the Local Religious Press of the Qajar-Era Iran. *News Science*, 15 (2), 1-4.

DOI : <http://doi.org/10.22034/lrsi.2026.584316.1525>

© The Author(s) retain the copyright.

DOI: <http://doi.org/10.22034/lrsi.2026.584316.1525>

Publisher: Press Institute for Contemporary International Journalism (PICIJ)

The Journal of News Science
Vol. 15, No. 2, Ser.58, summer 2026, P. 1- 4
Journal homepage: <https://www.mjourcom.ir/>
DOI: <http://doi.org/10.22034/lrsi.2026.584316.1525>

Open Access

ORIGINAL ARTICLE

An Analysis of Content and Thematic Patterns in the Local Religious Press of the Qajar-Era Iran

Dawood Agharafii¹✉ | Robabeh Motaghedi²

1. Corresponding Author, Assistant Professor of Research Institute, National library and archives of I.R. Iran, Tehran, Iran. E-mail: d-agharafii@nlai.ir
2. Assistant Professor of Research Institute, National library and archives of I.R. Iran, Tehran, Iran. E-mail: ro-motaghedi@nlai.ir

Received: April 30, 2026

Accepted: July 20, 2026

EXTENDED ABSTRACT

Introduction:

In this article, we attempt to evaluate and scrutinize three publications- "Al-Din va Al-Hayat" (published in Tabriz), "Al-Islam" (published in Isfahan), and "Al-Islam" (published in Shiraz) - as distinctive examples of religious periodicals produced outside Tehran, with particular attention to the thematic frameworks employed within them. The history of the Iranian press contains numerous instances of specialized journalism. In the field of women's issues, for example, publications such as "Zanban-e-Zanan" and "Nameh-e-Banoan" were published, the very titles of which indicated their specialized focus and predetermined readership. A similar pattern obtained in the domain of religious publications. Pioneer religious journals such as "Al-Islam" and "Setareh Islam" pursued

analogous objectives and addressed a specific audience. Nevertheless, a review of their contents reveals that, in addition to catering to audiences interested in religious matters, these publications also sought to disseminate religious ideas and defend Islam against the critiques of competing discourses.

Method:

This research employed library-based and documentary methods. Accordingly, three available publications from the Qajar period - characterized by both religious specialization and local provenance - were selected and subjected to textual analysis. These three publications are: "Al-Islam" (Isfahan), "Al-Islam" (Shiraz), and "Al-Din va Al-Hayat" (Tabriz). After extracting recurrent concepts, those with higher frequency across various issues were selected. Finally, by constructing a chain or network of concepts, the principal and emphasized thematic content of the publications in question was derived.

Findings:

A review of "Al-Islam" (Isfahan) reveals that this magazine addressed topics such as the defense of Islam, the prophethood of Muhammad (PBUH), the divinity of Jesus Christ (PBUH), the hereditary versus non-hereditary nature of original sin, the infallibility of prophets and messengers as portrayed in the Gospels, evidence for the prophethood of the Prophet of Islam, biblical announcements concerning the advent of Jesus (PBUH) and Muhammad (PBUH), apostasy in Islam, the conflict between the Gospels and the doctrine of infallibility, and comparisons between monotheism and the Trinity. Additional themes present in this publication include the status of Islam and Muslims and the path to salvation, the backwardness of Muslims and the decline of Islam, the characterization of European invasion as a crusade, the necessity of acquiring new sciences, Muslim independence, Islamic unity and the project of forming an "Islamic society," religious revivalism, the provision of up-to-date interpretations of Islamic rulings, the refutation of misinterpretations of Islam and the Quran, tyranny, the spread of superstitions, and the implementation of Islamic social laws and regulations.

In "Al-Islam" (Shiraz), the majority of religious content revolves around Quranic topics. In other words, Quranic themes constitute one of the prominent thematic pillars of this publication. Religious polemics and the treatment of doubts are also recurrent themes, present in most religious publications and regarded as central to this periodical. Another subject of interest, characterized by moral and social dimensions, concerns the duties of women in the home and society. This publication contains several articles addressing issues affecting women. Notably, the discourse on women is framed within religious concepts and originates from the Holy Quran; the author has incorporated selected Quranic interpretations concerning women.

A consistent feature of "Al-Din va Al-Hayat" is its engagement with Quranic themes, published under the rubric "Teachings of the Quran" across various issues. The themes proposed within this framework are primarily educational and pedagogical in nature. Additionally, attention to warning verses and their significance constitutes a theme that has been consistently considered by the author and editor of this magazine.

Conclusion:

Local religious publications during the Qajar period constituted a limited subset of provincial periodicals in Iran; nevertheless, their journalists and managers enjoyed considerable repute within

their local communities. For instance, the editor of "Al-Islam" in Isfahan was popularly known by the honorific "Da'e' al-Islam" (the Herald of Islam). From the perspective of journalistic style and genre, these publications can be regarded as specialized periodicals with a social orientation. The themes contained within them possess a distinctly social character and content, reflecting the concerns of journalists and managers with topics such as societal progress, the establishment of laws and legalism, the role of hijab in society, the necessity of acquiring new sciences, and - importantly - the relationship of all these issues to Islam.

The principal weakness of these publications lies in their failure to address local issues and the specific concerns of regional communities. Rarely does any content in these publications adopt a genuinely local perspective. At a minimum, one would expect such publications to examine the problems and harms of their local communities through a religious lens, or to critically identify the community's shortcomings. Another weakness is their neglect of the daily concerns of society and their failure to raise contemporary issues within the domain of religious discourse. Although all the publications studied acknowledge the need for societal change and adopt a community-oriented perspective, they maintain a holistic view of social issues. This limitation may be attributable to the specialization of religious publications. However, engagement with topics such as "religion" or "degradation" in Islamic societies generates an expectation among audiences for at least a modicum of detailed treatment.

Another significant issue with this category of publications is their failure to provide solutions to religious problems in society. Although the managers of these publications identified and articulated certain social ills, they did not offer prescriptions capable of remedying those ills in their writings. For instance, while the publications studied addressed issues of "oppression," they largely neglected to discuss how to avoid it, how to resolve it, or how to address its underlying causes.

Overall, the local religious publications of the Qajar period can be regarded as relatively successful in terms of journalistic style and thematic specialization. However, in terms of content, they adopted a conservative and cautious approach, utilizing precise but rigid thematic frameworks. This conservatism ultimately prevented these publications from achieving long-term sustainability and hindered their ability to establish a close and enduring connection with the readership of their time.

Data Availability Statement.

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank anonymous reviewers.

Ethical considerations

Not applicable.

Funding

Not applicable.

Conflict of interest

The authors declare no conflict of interest.

References:

- Al-Din va Al-Hayat Newspaper. (1930–1931). Nos. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10.
- Al-Islam (Isfahan) Newspaper. [Various issues].
- Al-Islam (Shiraz) Newspaper. (1927–1929). Nos. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10.
- Bagheri, E. (2025). A comparative study of women's press in Isfahan and Gilan: "Zaban-e Zanan" and "Nameh-ye Nesvan-e Sharq". "Meskawayh Scientific Quarterly, 17"(3), 39–56. <https://doi.org/10.82381/mosk.2025.1223791> (In Persian)
- Brown, E. G. (2019). "History of Iran's press and literature during the Mashrotyat period (M. Abbasi, Trans.). Elmi Publishing House. (In Persian)
- Eivazi, H. (2012). A dialogue between Islam and Christianity in the first decade of the 20th century in Isfahan. The Quarterly Journal Ayeneh-ye-Pazhooresh, 23(135–136), 99–102. (In Persian)
- Feyzisakha, M. (2016). The position of Shariah supervisory, monitoring and adaptation of press content with Shariah principles in the periods of Qajar and Pahlavi. Biannual Journal of Karnameh Tarikh, 2(6). (In Persian)
- Ghandi, H. (2005). Specialized journalism. Media Research and Studies Center. (In Persian)
- Ghasemi, S. F. (1993). Guide to the Iranian press of the Qajar era (1252 AH–1215 AH–1304 AH). Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Ghasemi, S. F. (1996). The first Islamic magazine published in Tehran. Kelk Monthly Cultural and Artistic Magazine, (84). (In Persian)
- Handbook of public policy agenda setting. (2016). Edward Elgar Publishing.
- Javanmardi, F., Abadin, H., Fallah Totkar, H., & Rahimi, A. (2019). Reflection of medical discourse in press of the constitutional and first Pahlavi periodicals. Journal for the History of Science, 17(1), 117–134. <https://doi.org/10.22059/jihs.2019.277649.371475> (In Persian)
- Karimi, A., & Salmasizadeh, M. (2025). Teaching and learning history: An analysis of the strategy of magazines and newspapers in contemporary Iran (1289–1320 AH). Journal of Historical Researches of Iran and Islam, 19(36), 291–316. <https://doi.org/10.22111/jhr.2025.51073.3756> (In Persian)
- Mohit Tabatabai, M. (1987). Analytical history of Iranian press. Ba'ath. (In Persian)
- Najafi, M. (2005). Political thought and history of the movement of Hajj Agha Noorollah Isfahani. Institute for Contemporary Iranian History Studies. (In Persian)
- Parvin, N. (1998). History of Iranian journalism and other Persian writers. Markaz-e-Nashr-e-Daneshgahi. (In Persian)
- Qorbani, H. A. (2015). Al-Islam magazine: Press representative of religious modernist constitutional era. Biannual Journal of Karnameh Tarikh, 7(15). (In Persian)
- Rasoulof, R. (2010). Firsts in the history of Iranian press. Jame-e-Shenasan. (In Persian)
- Sadr Hashemi, M. (1948). History of Iranian newspapers and magazines. Kamal Publications. (In Persian)
- SeyyedGhotbi, S. (2013). History of the press of Azerbaijan and Tabriz with a look at the magazine of Al-Din Va Al-Hayat. Tarikh Pazhoi Journal, (57), 80–95. (In Persian)
- Shabani, A. (2006). List of Isfahan newspapers and magazines. Isfahan Municipality Cultural and Recreational Organization. (In Persian)
- Sharafi Safa, H., & Rahimi, F. (2022). The role of modern ideas in the manifestation and growth of religious press. News Science Quarterly (NS), 11(2), 71–94. (In Persian)
- Tadayyon Newspaper. (1917, August 9).
- Tamaddon Newspaper. (1907, February 1).

تحلیل الگوی محتوایی و موضوعی در مطبوعات دینی محلی دوره قاجار

داود آقارفعی^۱ ربابه معتقدی^۲

۱. استادیار پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران. رایانامه: d-agharafti@nlai.ir

۲. استادیار پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران، رایانامه: ro-motaghedi@nlai.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

هدف: این مقاله با رویکردی کاربردی و با هدف دستیابی به مضامین و مفاهیم محتوایی و موضوعی نوشتاری به کار برده شده در نشریات محلی تخصصی نگاشته شده است هدف اصلی آن، تحلیل الگوی محتوایی مطبوعات دینی محلی دوره قاجار از منظر میزان پرداختن به مسائل بومی، موضوعات سراسری و مباحث تخصصی دینی است.

روش پژوهش: در این مقاله سعی بر این است که مطبوعات محلی تخصصی را در چارچوب موضوعی مطبوعات دینی (سه نشریه الاسلام اصفهان، الاسلام شیراز و الدین والحيوه تبریز) مورد بررسی و سنجش قرار داده و مفاهیم مندرج در آن را مورد بازاندیشی قرار دهیم. بدین قرار از روش روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعات اسنادی/کتابخانه‌ای است به همراه استفاده از رویکرد تحلیل متن استفاده کرده و با تشکیل زنجیره مفاهیم استخراج شده، به واکاوی و استخراج مضامین اصلی مندرج در نشریات محلی تخصصی که صبغه دینی دارند، پی خواهیم برد.

یافته‌ها: در این مقاله یافته‌ها حاکی از آن است که مضامین و مفاهیمی همچون مناظرات دینی، زن در اسلام، حجاب در اسلام، اسلام و پیشرفت، آسیب‌شناسی جوامع اسلامی، علوم جدید در اسلام، شیوه‌های جدید ترویج دین، ظلم در اسلام و نظایر آن از جمله مهم‌ترین مفاهیم مستتر در مطلب نشریات دینی محلی تلقی می‌شوند.

نتیجه‌گیری: در مجموع نشریات دینی محلی دوره قاجار را می‌توان از منظر شیوه روزنامه‌نگاری و تخصصی بودن موفق و از منظر محتوا و به کار بردن مضامین دقیق، محافظه‌کار و دارای مشی پرهیزگرایانه دانست و همین نکته باعث شده تا در نهایت، دوام چندانی نیابد و ارتباط وثیقی با مخاطب زمانه خود پیدا نکنند. همچنین نقطه ضعف عمده این نشریات، نپرداختن به مسائل محلی و دغدغه‌های جوامع بومی است. کم‌تر مطلبی در این نشریات به چشم می‌خورد که دارای نگاهی محلی باشد. دست کم مسائل و آسیب‌های جامعه بومی خویش را از منظر دین بکاود و یا کاستی‌های آن را نشان دهد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۲/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۳/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۴/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۶/۳۰

کلیدواژه‌ها:

روزنامه‌نگاری تخصصی،
مطبوعات دینی،
مطبوعات محلی،
نشریه الاسلام،
نشریه الدین والحيوه،
روزنامه نگاری،
قاجار.

استاد: آقارفعی، داود و معتقدی، ربابه (۱۴۰۵). تحلیل الگوی محتوایی و موضوعی در مطبوعات دینی محلی دوره قاجار. فصلنامه علوم خبری، ۱۵ (۲)، ۲۰-۱.

DOI: <http://doi.org/10.22034/lrsi.2026.584316.1525>

© نویسندگان

ناشر: موسسه مطبوعاتی روزنامه نگاری بین المللی معاصر.

مطالعه تاریخ روزنامه‌نگاری در ایران، وجود نوعی روزنامه‌نگاری موضوع‌محور را عیان می‌کند. این نوع روزنامه‌نگاری در اصطلاح روزنامه‌نگاری تخصصی^۱ خوانده می‌شود که می‌تواند محورهای مختلفی را دربرگیرد و برای قشری خاص تهیه و منتشر می‌شود. در واقع مطبوعات تخصصی بر اساس نیاز طبقه‌ای خاص به دانستن و داشتن آگاهی‌های بیش‌تر در زمینه علوم مورد علاقه آن طبقه به‌وجود می‌آید (قندی، ۱۳۸۴: ۴۸). روزنامه‌نگاری تخصصی در ایران با فاصله نسبتاً کمی از انتشار سایر نشریات پا گرفت و از عناوین و لوگوهای آن نیز مشخص بود که موضوع خاصی را پی‌گیری می‌کنند. این نوع نشریات و مدیران آن‌ها خواسته یا ناخواسته توانستند فصل نوینی در روزنامه‌نگاری ایران ایجاد کنند. به‌عبارتی، می‌توان تأسیس نشریات تخصصی و تک‌موضوعی در ایران را موج دوم روزنامه‌نگاری در ایران نامید. چرا که بعد از آغاز به‌کار نشریات ابتدایی، مانند *کاغذ/اخبار و وقایع/اتفاقیه* که بیشتر مطالب خود را به «اخبار دارالخلافه» و شخص «شاه» و «قبله عالم» تخصیص داده و یا برخی رویدادهای عمومی را درج کرده بودند، نشریات تخصصی، با محور قرار دادن یک موضوع خاص، موج جدیدی را در روزنامه‌نگاری ایران به‌وجود آوردند و این مسیر بعد از دوره قاجار و با گسترش سطح سواد عمومی و تأسیس دانشگاه، روندی دیگر را به‌خود گرفت و مخاطبان جدید خود را نیز پیدا کرد. نکته ظریف در تاریخچه مطبوعات تخصصی در ایران این است که فاصله انتشار نشریات ادواری و یومیه با نشریات تخصصی چندان زیاد نیست. چنان‌که در ۱۷ ذی‌حجه ۱۲۸۷ ق نخستین شماره از نشریه‌ای حقوقی، قضایی و خبری با عنوان *روزنامه وقایع عدلیه* به همت میرزا حسین‌خان مشیرالدوله قزوینی (سپه‌سالار) منتشر شد (قاسمی، ۱۳۷۲: ۸۳).

در تاریخ مطبوعات ایران، مثال‌هایی چند در زمینه تخصصی‌نویسی وجود دارد. به‌عنوان مثال در حیطه مباحث مربوط به زنان، نشریاتی مانند *زبان زنان*، *نامه بانوان* و نظایر آن، منتشر شد که اسامی آن گویای تخصصی بودن این نشریات بود و مخاطب خود را از پیش تعیین کرده بود. در حیطه نشریات مذهبی نیز داستان بر همین منوال بود. چنان‌که نشریاتی مانند *الاسلام و ستاره/اسلام* به‌عنوان نشریات پیشگام در عرصه مذهب، همین هدف را دنبال کرده و برای مخاطبانی خاص، قلم‌فرسایی می‌کردند. غالب این نشریات، برای رسیدن به اهداف خود از دستورالعمل‌های ذهنی خاصی بهره برده‌اند. در میان نشریات تخصصی نیز استفاده از تکنیک برجسته‌سازی و یا تعیین دستور کار افکار عمومی، مد نظر بوده است. بر این اساس، می‌توان با بهره‌گیری از دیدگاه و یا نظریه برجسته‌سازی، این حرکت رسانه‌ای در چارچوب مطبوعات تخصصی را تحلیل کرد. مفهوم برجسته‌سازی با سیاست، گره خورده است و ما اغلب این شیوه رسانه‌ای را در تحلیل رسانه‌های نوین با مخاطبان بی‌شمار که «شهروند» نامیده می‌شوند، بازتعریف می‌کنیم (زاهاریادس^۲، ۲۰۱۶: ۱۵۹). بر این اساس است که می‌توان این فرضیه را شکل داد که نشریات دینی علاوه بر پوشش مخاطبان خاص و علاقه‌مندان به مباحث دینی، در صدد انتشار افکار دینی و دفاع از دین اسلام در برابر هجمه رقبا نیز بودند.

شاید بتوان اولین نشریه دینی‌نویس در ایران را نشریه آشوری *زهریرادی باهر/یا به‌قول ادوارد براون، زاراریت باهر/* دانست. این نشریه از نظر براون، نشریه مذهبی است، که به زبان کلدانی (سریانی) توسط پروتستان‌های ارومیه آذربایجان، تحت نظر آمریکائیان انتشار یافته است (براون، ۱۳۹۸: ۵۸۴). این نشریه را می‌توان سومین نشریه ایران بعد از *کاغذ/اخبار و وقایع/اتفاقیه* تلقی کرد و هدف از انتشار آن نیز نشر معارف مسیحیت در میان پیروان آن در ایران و البته تشویق سایرین برای گرایش به این دین دانست. بنابراین، آغاز داستان نشریات دینی در ایران را می‌توان از نشریه‌ای غیراسلامی مرور کرد. اما در این مقاله سعی بر این است که سه نشریه *الدین والحيوه* چاپ تبریز، *الاسلام* چاپ اصفهان و *الاسلام* چاپ شیراز، به‌عنوان سه نشریه دارای ویژگی‌های ممیز از سایر نشریات دینی خارج از تهران از منظر مضامین به‌کار رفته در آن‌ها مورد سنجش و تدقیق قرار دهیم.

^۱. Specialized journalism

^۲. Zahariadis

پیشینه پژوهش

مرور تاریخ مطبوعات ایران در دوره قاجار نشان می‌دهد که در مجموع، روزنامه‌نگاری عصر قاجار را می‌توان به دو دوره کلی تقسیم کرد. از آغاز یعنی با تأسیس روزنامه *کاغذ/اخبار* میرزا صالح تا اواخر دوره حکومت مظفرالدین‌شاه که مشروطیت شکل گرفت، روزنامه‌ها تحت انواع نظارت و سانسور قرار داشتند و روزنامه‌نگاری آزاد معنای چندانی نداشت.^۱ در بعد از مشروطیت، روزنامه‌ها شروع به نوشتن انواع مطالب کردند که در برخی موارد افراط و زیاده‌روی در این زمینه باعث کدورت شاه و اطرافیان وی شد و در مواردی مانند کودتای باغشاه و کشتار روزنامه‌نگاران در آن قضیه، به نتایج فاجعه‌باری منتج شد. در این میان برخی نشریات بودند که فارغ از دشواری‌های پرداختن به سیاسی‌نویسی، صرفاً به برخی از مطالب و موضوعات خاص پرداختند و آن را به‌طور تخصصی پی گرفتند. این نوع روزنامه‌نگاری وابسته به علاقه مدیر نشریه، موضوعات مختلفی را دربر می‌گرفت که پرداختن به آن نشان‌دهنده تنوع روزنامه‌نگاری تخصصی در عصر قاجار است.

مرور مقالات علمی در زمینه مطبوعات و تخصص‌گرایی در روزنامه‌نگاری به‌عنوان دو مفهوم کلیدی این مقاله، نشان‌دهنده دوتنوع رویکرد در این عرصه است:

الف- رویکرد پرداختن به نشریات تخصصی؛ ب- رویکرد پرداختن به موضوعات تخصصی در مطبوعات ایران در دوره قاجار. ضمن این‌که غور در این زمینه یک نکته دیگر را نیز روشن می‌سازد: ادبیات تولیدشده در حیطه مطبوعات تخصصی قاجار، به‌نسبت پرداختن به سایر جوانب مطبوعات این دوره از حجم کم‌تری برخوردار است.

باقری (۱۴۰۴) در مقاله خویش با عنوان *مطالعه مقایسه‌ای مطبوعات زنانه در اصفهان و گیلان («زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»)* نتیجه می‌گیرد که نشریه «زبان زنان» با تأکید بر مطالبات حقوقی و انتقاد از سنت‌های محدودکننده زنان، در فضای محافظه‌کارتر اصفهان، با مخالفت‌های گسترده‌ای مواجه و به‌سرعت تعطیل شد. در مقابل، «نامه نسوان شرق» که در محیط اجتماعی بازتر گیلان منتشر می‌شد، با تمرکز بر آموزش، فرهنگ و توانمندسازی زنان، توانست مدت بیشتری به فعالیت خود ادامه دهد. از سوی دیگر ساختار اجتماعی، پذیرش فرهنگی و نوع گفتمان نشریات نقش تعیین‌کننده‌ای در پایداری و موفقیت مطبوعات محلی زنان در تاریخ معاصر ایران داشته است. کریمی و سلماسی‌زاده (۱۴۰۴) در مقاله‌ای با عنوان «آموزش و تدریس تاریخ»: *راهبردهای مجلات و روزنامه‌ها در ایران معاصر (۱۲۸۹ - ۱۳۳۰ ش)* به این نتیجه دست یافتند که روزنامه‌ها و مجلات دوره مورد مطالعه، هم به‌مثابه ابزار بازتولید قدرت و ایدئولوژی رسمی عمل کردند و هم بستری برای گفت‌وگوی انتقادی درباره اهداف و روش‌های آموزش تاریخ در مدارس ایران فراهم ساختند و در نهایت به شکل‌گیری هویت ملی و فرهنگی در نسل‌های جوان کمک کردند ولی در عین حال مروج دیدگاه‌های محدودکننده و یکسویه نیز بودند و این مسئله را می‌توان از آفات آنان در نظر گرفت. جوانمردی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان *بازتاب گفتمان پزشکی در مطبوعات دوره مشروطه و پهلوی اول*، در واقع در زمینه موضوعی تخصصی که در مطبوعات دوره مشروطه و پهلوی اول بازتاب داشته است، این مقاله را به نگارش درآوردند. آن‌ها نتیجه گرفتند که در این دوره مبرم‌ترین وظیفه پزشکان و سایر متخصصان رشته‌های پزشکی، ارتقاء سطح آگاهی زنان به مثابه آسیب‌پذیرترین اقشار اجتماعی از دستاوردهای نوین این دانش بود، بنابراین مسائل بهداشتی و طبی زنان در نشریات خاص آن‌ها بازتاب می‌یافت. فیضی‌سختا (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان *منصب ناظر شرعیات؛ تطبیق و بررسی مندرجات مطبوعات با مبانی شرع در دوره قاجار و پهلوی*، به بحث گماردن ناظر شرعیات برای تطبیق مطالب روزنامه‌ها با مسائل شرعی پرداخته است که البته بخشی

^۱ . در این زمینه نک: رامین رسول‌اف، نخستین‌های تاریخ روزنامه‌نگاری/ایران. تهران: جامعه‌شناسان، ۱۳۸۹.

از این مقاله به دوره قاجار و بخشی به دوره پهلوی می‌پردازد. مقاله نتیجه می‌گیرد که به دنبال ایجاد منصب ناظر شرعیات در ساختار نظارتی وزارت معارف و وزارت فرهنگ، اغلب از سوی علمای تراز اول متخصصینی مذهبی به‌عنوان ناظران شرعی معرفی می‌شدند که گرفتن تعهد و التزام شرعی در صدور مجوز برای مجلات و روزنامه‌ها، مطالعه و بررسی مندرجات مطبوعات و ممانعت از نشر و توزیع مطالب خلاف شرع و جلوگیری از ورود کتاب‌های مغایر شرع از خارج کشور از اهم وظایف آنان بود. مساله نظارت بر مندرجات مطبوعات در دوره پهلوی، علی‌رغم بروز کاستی‌هایی که سبب شرایط ویژه این دوره رخ داد، با نقش‌آفرینی برخی علمای مذهبی همچنان از مسائل مهم به حساب می‌آمد، به‌خصوص که نقش ناظر شرعیات در ارتباط با مندرجات گونه‌های مختلف مطبوعات، به عنوان نماینده علمای طراز اول، مورد پذیرش حکومت قرار گرفت و به‌صورت منصبی مشخص در ساختار فرهنگی حکومت پهلوی تعریف گردید. این مقاله گرچه به‌طور مستقیم به نشریات تخصصی مذهبی و به‌ویژه نشریات محلی نپرداخته است اما در مجموع توانسته ارتباط میان روزنامه‌نگاری و مسئله دین را در چارچوب مفهومی «ارتباطات آیینی» تبیین کند. شرفی صفا و رحیمی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان *اندیشه‌های نوین و نقش آن در ظهور و رشد مطبوعات دینی*، به این نتیجه رسیدند که رشد مطبوعات دینی در ایران، کاملاً در یک جریان مقابله‌ای با اندیشه‌های نوین وارداتی از غرب و نیز برخی اندیشه‌های داخلی که عمدتاً در ایام مشروطه و پس از آن در ایران رواج یافته، صورت گرفته است و این مواجهه، در مسائل مرتبط با تجدد دینی و به‌طور خاصه کشف حجاب، نظام آموزشی جدید، تحولات فرهنگی، دلایل عقب‌ماندگی مسلمانان، تعارض دین اسلام با علم و لزوم اجرای احکام اسلامی در جامعه و جلوگیری از تفکیک دین از سیاست بوده است. سید قطبی (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان *تاریخچه مطبوعات آذربایجان و تبریز با نگاهی به مجله الدین و الحیوه* نتیجه می‌گیرد که پس از تهران این مشهد بود که در سال ۱۳۳۱ با نشریه *الکمال*، دارای نشریه دینی شد و سپس تبریز با نشریه *الدین و الحیوه*، در سال ۱۳۴۵ قمری، سومین شهر بود که دارای نشریه دینی شدند. نویسنده مقاله در ادامه به تحلیل محتوای نشریه *الدین و الحیوه* می‌پردازد و بیان می‌دارد که آذربایجان و به‌ویژه شهر تبریز از پیشگامان روزنامه‌نگاری دینی و به‌طور کلی روزنامه‌نگاری در ایران لحاظ می‌شوند. نویسنده مقاله البته به غلط تبریز را اولین شهر دارای روزنامه معرفی می‌کند که این نتیجه‌گیری با مروری بر داستان چاپ اولین نشریه در ایران موسوم به *کاغذ/خبر*، روشن می‌شود.

با مرور مطالب مندرج در نشریات و یکی دو کتاب که در زمینه مطبوعات دینی در ایران نگاشته شده‌اند درمی‌یابیم که اغلب این مطالب، صرفاً بخشی را به مطبوعات دینی پرداخته‌اند و به‌تقریب، هیچ‌کدام از پیشینه‌های موجود در این زمینه، به‌طور خاص در حیطه مطبوعات دینی در ایالات و استان‌ها و خارج از شهر تهران، نگاشته نشده‌اند. در نتیجه، مطلب پیش‌روی، از این حیث دارای تازگی و نوآوری علمی است.

روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده شده است. بر این اساس سه نشریه در دسترس و دارای نسخه موجود از میان نشریات تخصصی دینی دوره قاجار که خاصیت محلی بودن دارد، انتخاب شده و مورد تحلیل متن واقع شده است. این سه نشریه، عبارتند از: *الاسلام اصفهان*، *الاسلام شیراز* و *الدین و الحیوه تبریز*. پس از استخراج مفاهیم تکراری، آن مفاهیمی که در شماره‌های مختلف دارای تواتر بیشتری بودند، انتخاب شده و در نهایت با تشکیل زنجیره یا شبکه مفاهیم، محتوای اصلی و تأکید شده نشریات مورد نظر حاصل شد.

نشریات دینی در عصر قاجار

در دوره قاجار برخی از نشریات مانند *الکمال* در مشهد و یا مانند *الدین و الحیوه* در تبریز منتشر می‌شدند و یا بسیاری از روزنامه‌نگارانی که در تهران نیز دست به حرفه روزنامه‌نگاری زدند از سایر بلاد راهی تهران شده بودند و نشریه‌ای راه‌اندازی کرده بودند.^۱ به‌طور عموم، بسیاری از روزنامه‌نگاران دوره قاجار، از محصلان و دانش‌اندوختگان حوزه‌ها و مدارس علوم دینی بودند، چرا که علم‌آموزی در دوره مورد نظر تا حد بسیاری مترادف با تحصیل علوم دینی لحاظ می‌شد. در این زمینه مثال‌ها بسیار است. از آن جمله می‌توان به نشریاتی نظیر *نشریه الاسلام* اشارت داشت که به مدیریت محمدعلی داعی‌الاسلام منتشر می‌شد و به درج مناظرات علمای مسلمان و مسیحی در انجمن گفت‌وگوی صفاخانه اصفهان اختصاص داشت. *دعوه الاسلام* نیز از دیگر نشریاتی بود که توسط داعی‌الاسلام البته در هندوستان در شهر بمبئی منتشر می‌شد. این نشریه به دو زبان فارسی و اردو در سال ۱۳۲۴ قمری به‌چاپ رسید و در واقع این مجله را می‌توان ادامه نشریه *الاسلام* اصفهان دانست. خودش این نشریه را «اسلام‌نامه» می‌نامید. بنا بر نظر صدر هاشمی، دعوت‌الاسلام از همان بدو تأسیس مورد توجه مسلمین هند و سایر ممالک اسلامی واقع شده و از کمک‌های مادی و معنوی در نشر و ترویج آن دریغ ننموده و با دادن اعانه به انتشار آن کمک کرده‌اند (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ۲۹۱). داعی‌الاسلام، نشریه‌ای کامل تخصصی به‌چاپ می‌رساند و با عنایت به پشتیبانی نسبی حکومت قاجاری از مسائل دینی، که باعث مشروعیت ایشان می‌شد، نشریه وی آزاری برای حاکمان قاجاری محسوب نمی‌شد. مظفرالدین‌شاه به دو روزنامه‌نگار لقب اسلامی داد. یکی جلال‌الدین کاشانی مدیر *حبل‌المبین* که به «مویدالاسلام» اش ملقب کرد و دیگری میرزا محمدعلی لاریجانی مدیر *الاسلام* که او را «داعی‌الاسلام» نامید (پروین، ۱۳۷۸: ۴۳۵).

یکی دیگر از نشریات دینی مهم در دوره قاجار نشریه *تدین* بود. *تدین* به‌صورت هفته‌نامه از جمادی‌الاول ۱۳۲۵ قمری یعنی تنها چند ماه پیش از آغاز مشروطیت در ایران توسط میرزا محمدصادق جدیدالاسلام، ملقب به فخرالاسلام شروع به کار کرد. همین مسئله باعث شد این نشریه که علی‌رغم تخصصی بودن در حیطه دین، به برخی روندها و رویدادهای جاری جامعه نیز نظری بیاندازد و درباره مشروطه مطالبی بنویسد.

یکی از نکات قابل توجه این نشریه، پیوند دادن دین با مسائل نوین آن روزگار مانند شیوه حکومتی مشروطه است. در این بین با استناد به برخی روایات، سعی در انطباق افراد و رویدادها با آن‌ها دارد و در صدد است پیوندی تازه میان باورداشت دینی با رخدادهای مشروطه برقرار کند. فخرالاسلام در یکی از این دست مطالب می‌نویسد:

«در خط آخر صفحه ۶۳۳ و خط اول ۶۳۴ جلد دوم کفایه‌الموحدین چاپ اول در علائم ظهور چنین مینگارد: [رسول الله صلی الله و علیه و آله فرمودند خروج میکند مردی از قزوین هم نام یکی از پیغمبران است.] مردم به اطلاعات او شتاب خواهند نمود.] مومنان و مشرکان از ترس او فرار میکنند بقسمی که کوهها از ایشان پر شود... می‌کنن لایقال که مراد از این مرد سپهدار اعظم است چه عمده خروج ایشان که عبارت باشد از استقلال تام و نفوذ از قزوین بوده لفظ پیغمبران عندالاطلاق منصرف میشود بفرد کامل.] فرد کامل پیغمبران محمد صلی الله و علیه و آله و سلم است و مطابقت در یک جزء از اسم کافی است (محمد ولی) الحق والانصاف مرد است و اظهار مردی نمود.] اثبات شیء نفی ما عدا نمیکند.] همه سرداران ملی در این موقع مردی نمودند.] بخصوص حضرت ستارخان و باقرخان سردار و سالار ملی و پیشنماز آقای سلماسی و بهلول آقای کهنه شهری و سایر مجاهدین

^۱ . در این زمینه نک: محمد صدرهاشمی، *تاریخ جراید و مجلات ایران*، اصفهان: کمال، ۱۳۶۴ و میر محمد محیط طباطبایی، *تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران*، تهران: بعثت، ۱۳۶۶.

غیور آذربایجان حق سبقت ایشان محفوظ است (السابقون السابقون اولئک المقربون) و حضرت صمصام السلطنه و حضرت ضرغام السلطنه...» (تدین، ۱۳۲۵ ق، شماره ۴).

در بخش‌های مختلف این نشریه، فخرالاسلام سعی کرده تا مکتوبات و مباحث دینی را با مراد خویش یعنی مشروطیت شکل بدهد و بر اجرای مشروطیت، دلیل مذهبی بترشد. در واقع این روحانی، نوعی روزنامه‌نگاری تخصصی در خدمت سیاست را بنا نهاده است و از این حیث، فخرالاسلام را می‌توان فردی با رویکردهای روشنفکری دینی ملحوظ کرد.

تمدن را نیز می‌توان از جمله نشریات مهم دینی دوره قاجار نام نهاد. نشریه تمدن در چهار دوره مختلف در ایران و هندوستان و توسط مدبرالممالک هرنندی به چاپ رسید. این نشریه ابتدا در تهران به سال ۱۳۲۴ ق. منتشر شد و سپس به ترتیب در هندوستان و سپس در رشت و دوباره در تهران به چاپ رسید. صدرهاشمی درباره این نشریه توضیحاتی داده و مدیر این نشریه را فردی آزادی خواه قلمداد کرده که پس از کودتای باغشاه محمدعلی شاه به هندوستان فرار کرد و انتشار این نشریه را در آنجا ادامه داد. وی در این زمینه می‌نویسد:

«روزنامه تمدن تا هنگام توپ بستن به مجلس بر پا بوده و از آن پس مانند سایر جراید تعطیل و مدیر آن از ایران به خارج فرار نموده است. شدت علاقه مرحوم مدبرالممالک به آزادی باعث گردید که هنگام رسیدن به هندوستان دست به کار نشر روزنامه شود و مجدداً روزنامه را به همین نام در مدت توقیف در هندوستان منتشر سازد» (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ۱۳۷).

نشریه تمدن از جمله نشریاتی بود که به طور معمول دارای سرمقاله بوده است و در هر شماره به مسئله‌ای مهم از مسائل روز می‌پرداخته است. ضمناً در پیشانی این نشریه و نیم‌تای بالای آن عبارتی درج می‌شد که آن را می‌توان به عنوان شعار اصلی روزنامه در نظر گرفت:

«این روزنامه که بیغرضانه آئینه عیب‌نمای ملی است مسلک نگارشش ارائه طریق صلاح مملکت و فلاح ملت و استحکام اساس مساوات و حریت و انتشار نکات جالبه توجه و دقت اعضاء محترم مجلس شورای ملی خواهد بود...» (نشریه تمدن).

در شماره اول این نشریه مطلبی به چشم می‌خورد که خط‌مشی اصلی روزنامه را به نمایش می‌گذارد. در این مطلب، که می‌توان از آن به عنوان سرمقاله شماره نخست نشریه یاد کرد، در وصف اهمیت مطبوعات نکاتی به چشم می‌خورد. همچنین در بخش پایانی مطلب مذکور نیز، در وصف اقدامات ابتدایی محمدعلی شاه برای اشاعه و تقویت مشروطیت چند خطی به نگارش درآمده است. تحلیل این نوشته‌ها نشان می‌دهد که روش مشی انتخابی این روزنامه روشی اعتدال‌گرایانه بوده است.

بررسی مطالب دو نشریه تدین و تمدن بیان‌گر آن است که این دو نشریه با دارا بودن صبغه دینی و به واسطه حضور و انتشار در تهران، مشی ملی را در دستور کار خود قرار داده بودند و همان انتظاری را که مخاطب از آنان داشت برآورده می‌کردند. این نشریات را می‌توان به نوعی الگوی نشریات دینی خارج از تهران نیز لحاظ کرد. اما بالطبع، مخاطب نشریات محلی را انتظار بر این بود که اخبار و مسائل محلی نیز در نشریات محلی نشر یابد. تحلیل مضامین استفاده شده در این دست نشریات، انعکاس اخبار محلی در نشریات محلی را به عنوان یک فرضیه در این مقاله، مورد بررسی قرار می‌دهد.

مضامین الاسلام اصفهان

الاسلام داعی الاسلام به صورت ماهنامه چاپ می‌شد و محتوای آن به مباحث دینی و پاسخ به شبهات طرح‌شده به‌ویژه از سوی مسیحیان بازمی‌گشت. داعی‌السلام به عنوان مبدع این نشریه، در منطقه جلفای اصفهان که محل حضور مسیحیان بود، مناظراتی را با رهبران دینی آنجا برگزار می‌کرد و جوابیه‌های و شرح اتفاقات را در نشریه خود به چاپ می‌رساند.

در این نشریه مباحث طرح شده مناظرات انجمن صفاخانه اصفهان میان علمای مسیحی و مسلمان درج می‌شد و شرح این مناظرات در نشریه *الاسلام* به چاپ می‌رسید. این انجمن را آقانجفی اصفهانی و حاج آقا نورالله نجفی اصفهانی در سال ۱۲۸۱ شمسی تأسیس کردند.^۱

انجمن صفائیه اصفهان را می‌توان یکی از تدابیر رسانه‌ای روحانیت زمان قاجار تلقی کرد. گرچه مباحث طرح شده در این انجمن، حول محور مسائل دینی بود، اما به هر روی، ماهیتی غیردولتی و انتشاراتی داشت. این انجمن نشان‌دهنده راه مستقل روحانیت در انتخاب رسانه مورد استفاده‌اش بوده است. گرچه این انجمن بعد ارتباطی چندانی نداشت و با محوریت ارتباطات چهره‌به‌چهره برقرار بود اما در تلفیق با نشریه *الاسلام*، بعد تازه‌ای یافت و جنبه رسانه‌ای به‌خود گرفت. در واقع روحانیت هر زمان که می‌توانست بر گسترش نشر دیدگاه‌های خود اقدام کند، تعلل نمی‌کرد و با انتخاب ابزار مناسب، به این کار دست می‌زد. این نشریه بعدها با دو زبان فارسی و اردو که به چاپ می‌رسید، مخاطبانی نیز در شبه‌قاره هند پیدا کرد و بر دامنه نفوذ خود افزود. در این نشریه از همان شماره اول با قلم درشت بر وابستگی آن به «گفتگوی صفاخانه اصفهان» تأکید شده است. *الاسلام*، از نظر صفحه‌آرایی نیز قربات‌هایی با «کتاب» دارد. چرا که این نشریه دارای یک ستون است و پیچیدگی گرافیکی و صفحه‌بندی خاصی در آن ملاحظه نمی‌شود. شاید یکی از دلایلی را که این نشریه را در برخی موارد «کتاب» نامیده‌اند، همین ویژگی ظاهری آن باشد.

در تاریخ مطبوعات ایران چند نشریه وجود دارد که با نام «*الاسلام*» شناخته می‌شود و همگی نیز کم و بیش با موضوع اسلامی و با هدف دفاع از اسلام و پاسخ‌گویی به سوالات و شبهات عمومی به چاپ رسیده‌اند. ولی نشریه *الاسلام* داعی‌الاسلام از شهرت بیشتری برخوردار بوده است.

با مرور این نشریه درمی‌یابیم که در این نشریه مضامینی مانند دفاع از اسلام، اثبات نبوت پیامبر (ص)، الوهیت حضرت عیسی مسیح (ع)، موروثی بودن یا نبودن گناه اولیه، عصمت انبیاء و رسولان در اناجیل، ادله نبوت پیامبر اسلام، بشارت‌های کتاب مقدس راجع به ظهور حضرت عیسی (ع) و حضرت محمد (ص)، ارتداد در اسلام، تعارض اناجیل با آموزه عصمت، مقایسه توحید و تثلیث و نظایر آن وجود دارد (عیوضی، ۱۳۹۱: ۶۵-۶۰).

این گونه مضامین از قِبل مکالمات دو گروه علمای مسلمان و مسیحی در نشریه فوق‌الذکر با عناوین «داعی مسیحی» و «داعی اسلام» ساخته می‌شدند. در این میان، علمای اسلامی سعی در مجاب کردن طرف مقابل داشتند و علمای مسیحی نیز همین هدف را دنبال می‌کردند. علی‌الظاهر اسامی این عالمان دینی در نشریه چندان مورد توجه نبوده است و این نشریه به‌همان عناوین کلی «داعی مسلمان» و «داعی مسیحی» بسنده کرده‌اند. از دیگر مطالب و مضامینی که در این نشریه به کار رفته است می‌توان از مباحثی نظیر وضعیت اسلام و مسلمانان و راه نجات، عقب‌ماندگی مسلمانان و انحطاط اسلام، تهاجم اروپاییان به‌مثابه جنگ صلیبی، راه نجات مسلمانان، ضرورت فراگیری علوم جدید، استقلال مسلمانان، اتحاد اسلام و طرح تشکیل «جامعه اسلامی»، احیاء گری دینی، ارائه تفسیرهای روزآمد از احکام اسلامی، مقابله با سوءتفسیر اسلام و قرآن، استبداد؛ مروج خرافات، اجرای احکام و قوانین اجتماعی اسلام و نظایر آن را نام برد (قربانی، ۱۴۰۰: ۷۰-۶۰).

مضامین *الاسلام* شیراز

محسن فقیه شیرازی ملقب به خادم‌الشریعه نشریه *الاسلام* را به‌عنوان یکی از اولین نشریات تخصصی در حیطه مسائل دین اسلام در شیراز منتشر می‌کرد.

^۱. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه به منابع ذیل رجوع شود:

- سید فرید قاسمی، *ماهنامه فرهنگی و هنری کلک*، اسفند ۱۳۷۵، شماره ۸۴.
- احمد شعبانی، *فهرست روزنامه‌ها و مجله‌های اصفهان*، ۱۳۸۵، صفحه ۳۱.
- موسی نجفی، *اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی*، ۱۳۸۴، صفحه ۳۶-۳۵.

این نشریه در قطع مجله به چاپ می‌رسید و برخلاف دیدگاه صدرهاشمی که این نشریه را دارای «مندرجات خشک و مطالب غیر دلچسب»^۱ دانسته بود، مطالب دیگری را نیز منتشر می‌کرد. شاید بتوان گفت که این کار از قضا ترفندی برای جذب مخاطب بیشتر برای نشریه *الاسلام* خادم‌الشریعه بود. اما از نظر صدرهاشمی این نشریه به دلیل تنزل مخاطب، به اضمحلال کشیده و در نهایت مدیر آن را مجبور کرده تا از علمای زمان درخواست مساعدت نماید.

علی‌الظاهر شیخ سیدابوالحسن موسوی مدیسه‌ای اصفهانی از جمله علما و مجتهدینی است که طی حکمی کمک به این نشریه را مجاز اعلام می‌دارد. صدرهاشمی در کتاب خویش اشاره‌ای به این جواز دارد و از قول شیخ مدیسه‌ای اصفهانی حکمی را بیان کرده که ناظر بر تایید عملکرد این نشریه اسلامی است. همچنین این فقیه مجتهد در حکم خویش بر کمک به این نشریه تأکید داشته است. مرور این نشریه نشان می‌دهد که مطالب آن از تنوع برخوردار بوده و صرف بیان «خشک» مباحث دینی نبوده است. برای نمونه، فهرست مندرجات این نشریه در «جلد اول از سال پنجم الاسلام» به شرح ذیل است:

قسمت اول: در اعجاز قرآن کریم و فرقان حمید؛ قسمت دوم: در بیان مزیت علم تاریخ و اهمیت تاریخ هجری قمری و شهرور عربیه؛ قسمت سیم: در بقیه گفتار خوش یارقلی در رد بهائیه؛ قسمت چهارم: در نقل رساله الصحه والاسلام؛ قسمت پنجم: در متنوعات.

در بخش متنوعات نیز مطالبی به چشم می‌خورد که نشان از دغدغه یک روحانی آگاه به مسائل روز دارد. چنان که در مطلبی با عنوان «اختراع جدید» آمده:

«اخیراً آلتی اختراع کرده‌اند که برای امور مالی قسمت‌های تجارتی خیلی مفید است» [۰]. آلت مزبور مختص پول شمردن است [۰]. پول را می‌شمارد و هر یک از قسام مختلفه پول سکه‌ها را در کیسه علیحده می‌اندازد...»^۲

در همان صفحه مطلب دیگری با عنوان «خانهای جدید» آمده:

«یک نفر مهندس فرانسوی در بنای خانه اختراعی نموده که هر طور بخواهند برای هوا و نور آفتاب خانه را می‌چرخانند» در مطلبی دیگر با عنوان «عمارت ۱۰۸ طبقه» آمده:

«اخیراً در امریکا عمارتی بنا می‌نمایند که ۱۰۸ طبقه و ارتفاعش بالغ به ۱۲۰۸ قدم می‌باشد (نقل از جارچی ملت)»^۳

نمونه‌های بیان شده شاهدی بر این مدعاست که این نشریه علی‌رغم تخصصی بودن دارای جوانب مخاطب‌محورانه نیز بوده است. همچنین یکی از جنبه‌های قابل توجه این نشریه بررسی و انطباق علم با قرآن و پایه‌های دین اسلام بوده است. برای مثال در برخی از شماره‌های این نشریه، مطالبی با عناوینی نظیر: «قرآن و علوم جدید با تفسیر فاتحه‌الکتاب»، «اسلام و حرکت زمین با سؤال و جواب طبیعی و الهی» [۱] قابل توجه متجددین^۴ و نظایر آن به چشم می‌خورد.

نویسنده اصلی این نشریه یا بهتر است بگوییم نویسنده کل مطالب علی‌الظاهر شخص شیخ محسن فقیه شیرازی بوده است. چراکه در ذیل صفحه مندرجات نشریه مذکور از قول وی که مدیر نشریه لحاظ می‌شده است، آمده:

«اخطار- مطلق مراسلات باید باسم و عنوان حقیر محسن فقیه شیرازی نویسنده الاسلام باشد.»

این نشریه در اواخر دوره قاجار یعنی در ذی‌القعدة سال ۱۳۰۲ شمسی پا بر عرصه نشریات ایرانی گذارد و بنابراین تعلق کاملی به نشریات دوره قاجار ندارد. اما تنها نشریه دینی بود که بعد از ظهور رضاشاه در ۱۳۰۴، انتشارش ادامه یافت. شیخ محسن فقیه شیرازی سرانجام در اردیبهشت ۱۳۲۴ در شیراز درگذشت.

در این نشریه عمده مطالب دینی حول محور مباحث قرآنی دور می‌زند. به عبارتی دیگر یکی از مضامین مهم استفاده شده در این نشریه مضامین قرآنی است. مبارزه یا شبهات دینی نیز از دیگر مضامینی است که در این نشریه به کرات ملاحظه می‌شود. این مضمون در اغلب نشریات دینی وجود دارد و در این نشریه به عنوان یکی از مضامین اصلی ملحوظ می‌شود. از دیگر مطالب

۱. محمد صدرهاشمی، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج. دوم، اصفهان: کمال، ۱۳۶۳، ص ۲۴۳.

۲. نشریه الاسلام، جلد اول از سال پنجم، محرم ۱۳۴۶، ص ۳۲.

۳. همان نشریه پیشین.

۴. نشریه الاسلام، سال هفتم، شماره ۲، صفر سال ۱۳۴۸ قمری، ص ۱ (فهرست مندرجات).

مورد توجه با مضمون اخلاقی و اجتماعی، پرداختن به وظایف زنان در خانه و اجتماع است. در این نشریه مطالبی چند در زمینه مسائل مبتلابه زنان ملاحظه می‌شود. البته آن چه درباره زنان در این نشریه بیان شده حول محور مفاهیم دینی و منبعث از قرآن مجید است و از این کتاب مواردی را به تفسیر نویسنده در مورد زنان، درج کرده است. در این گونه مطالب، مضامینی مانند نسبت برابری زن و مرد و مباحث حول آن آمده است:

«جای هیچ گونه تردیدی نیست که مرد و زن در اصل خلقت و ساختمان مساوی نیستند [۱]. زن روحاً و جسماً از مرد ضعیف‌تر است و هر کس را در این امر تردیدی باشد یا از عدم تأمل است یا بجهت عناد و لجاج و از این رو بزرگان آنها را به اشیاء لطیفه تشبیه کرده اند [۲]. در کلمات قصار است اَلْمَرْءَةُ الرِّيحَانَةُ و لیست بقهرمانه زن بمرتبه ریحان و گل است که باید او را بویید نه آنکه بقهرمانیت مرد باشد...» (نشریه الاسلام، سال پنجم، جلد ۳، ص ۵-۴)

یکی دیگر از مضامین مورد استفاده در نشریه الاسلام فقیه شیرازی، استفاده از تعابیر و مفاهیم غیردینی و الحادی در اثبات جایگاه دین در اجتماع است. برای مثال در سلسله مطالبی که با عنوان «سؤال و جواب الهی و طبیعی» در این نشریه درج می‌شد، مناظره‌ای میان فردی ملحد و خدانا‌باور با فردی دیگری که دارای تفکر الهی و خدا‌باورانه بود درمی‌گرفت و در نهایت نویسنده، که احتمال می‌رود خود فقیه شیرازی باشد، در صدد بود تا حقانیت دین و دینداران را نشان دهد و از این طریق، به تبلیغ مسائل دینی بپردازد.

یکی دیگر از مؤکدات نشریه الاسلام شیراز، پرداختن به مضامین دینی در حیطه حجاب است که در نشریات مشابه، کم‌تر دیده شده است. در این مطالب که به صورت سلسله مقالات در شماره‌های مختلف این نشریه منتشر می‌شد، برخی مضامین مورد تأکید اسلام در زمینه حجاب مورد توجه نویسنده نشریه واقع می‌شد که در زمانه خود، مطالبی منحصر به فرد تلقی می‌شد:

«مسئله احتجاب از قراریکه کرارا در شماره های این مجله دینیّه نگاشته ایم از چندی باینطرف دشمنان جامعه اسلامیت [۳] بر باد دهندگان شرافت انسانیت [۴] چرائیم فتنه و فساد و ایادی عماله اجانب و اغیار یعنی اهل ماده و طبیعت بزرگترین اساس عصمت و عصمت زنهارا که تسرّ و احتجاب است قویا مورد انتقاد خود قرار داده...» (نشریه الاسلام، سال پنجم، جلد ۷، ص ۳).

بقیه مطالب مندرج در این نشریه کمابیش حول همین مضامین بیان شده دور می‌زند.

مضامین الدین و الحیوه تبریز

نشریه الدین و الحیوه به شکل «مجله» توسط آیت الله شیخ علی مقدس تبریزی در شهر تبریز و توسط مطبعه حقیقت به چاپ می‌رسید.^۱

بیشتر مطالب این نشریه مربوط به مباحث اخلاقی و دینی بود. اما ویژگی اصلی مجله که آن را در جرگه نشریات تخصصی دینی قرار می‌دهد، سعی مدیر آن در انطباق مسائل روزمره و علمی با باورداشت مذهبی است. البته در شماره اول از سال دوم نشریه، مجله نیم‌نگاهی به موضوعات محوری یک مجله می‌اندازد که بیش و کم همین نشریه نیز با موضوعات طرح شده در این مطلب هم راستاست. شیخ علی مقدس در مطلبی که تحت عنوان «اهمیت المطبوعات» درج شده، چنین می‌آورد:

«مجله مانند مدرسه سیاری است که حاضر و مسافر، زن و مرد و صغیر و کبیر می‌تواند هر قسم علم از او استفاده نماید. از توحید و سایر الهیات، اصول و فروع آداب و فرائض و اخلاق، طب و طبیعیات و فلکیات، از تاریخ و احوال امم، شئونات مذهبی، و رسومات عادی موجبات انحطاط و ترقی آنها، از وقوعات مهمه عصری بالجمله هر آنچه سبب عبرت و بصیرت، تحریک عواطف و احساسات، نهضت علمی و عملی می‌گردد، پس مجله رهبر دانش و اولین عامل اصلاحات جامعه است...»^۲

^۱ . برگرفته از اطلاعات شناسنامه‌ای نشریه.

^۲ . مجله الدین و الحیوه، سال دوم، شماره ۱، ص ۱. همچنین نک: نشریه شماره ۶.

این مطلب را می‌توان از جمله اولین مطالب درج شده در تاریخ مطبوعات ایران درباره مجله‌نگاری لحاظ کرد. همچنین نوشتن چندین صفحه در مورد روزنامه‌نگاری و البته از نوع مجله‌نگارانه آن، نشان می‌دهد که شیخ علی مقدس تبریزی با آگاهی و علاقه به سوی انتشار «مجله» رفته است و این کار را با اهدافی از پیش تعیین شده صورت داده است.

البته با مرور این مجله به یک نکته حرفه‌ای دیگر نیز برمی‌خوریم. مدیر نشریه الدین و الحیوه، هر چند شماره از نشریه خود را به موضوعی اختصاص داده و در واقع، به صورت سلسله‌وار مطالبی را به صورت تخصصی می‌نگاشت. برای مثال شیخ علی تبریزی بعد از نوشتن سلسله مطالبی با عنوان «اهمیت مطبوعات»، در چند شماره آتی وی مطالبی با عنوان «اهمیت فکر» می‌نویسد و نشان می‌دهد که نشریه وی در اصطلاح روزنامه‌نگاری امروزی به حالت «نشریه تخصصی موضوعی» به چاپ می‌رسیده است. برای درک قلم شیخ علی تبریزی و تخصصی‌نویسی وی، مختصری از متن مقاله وی با عنوان «اهمیت الفکر» را که در شماره‌های ۸-۹ نشریه چاپ شد، می‌آوریم:

«...بشر مطلقاً اینطور است [۱]. چون جاهلست و جهالت او را طبیعی و علم اکتسابیست باید زحمت بکشد، تربیه بگیرد، فکر کند تا جهل خود را تبدیل به علم و نقصش را تبدیل به کمال و ضررش را مبدل بنفع کند [۲]. فرار از زحمت که انسان را فطری و جبلی است همیشه وادارش میکند که راه سهل و اسانرا اختیار نماید، در متابعت عادات محیط زحمتی و مزاحمتی ندیده و در مخالفت آنها مشکلات زیادیرا مصادف نمیشود [۳]. اینست که فوراً و بدون ملاحظه او را اختیار و بزودی مأنوس آنها میگردد و اگر مصلحین خلاف آنرا بگویند بمقام ستیز آمده و اظهار عدلوت بانها مینماید. پس معلوم گردید که عادات محیط دخالت تامه در صلاح و فساد انسان داشته و افکار و احساسات او را بیشتر از همه محدود و مقید میدارد، قدری روشتر بگوییم [۴]: صحت و مرض، ترقی و تنزل [۵]، تقدم و تاخر توده ملت بسته به صحت و عدم صحت عادات نوعیه محیطشان است...»^۱

مطالعه بخش‌های مختلف نشریه الدین و الحیوه، نشان می‌دهد که نویسنده این نشریه در مقام روحانیت توانسته تا حدود زیادی در حرفه خویش انسجام داشته و از خطامشی حرفه‌ای ویژه‌ای تبعیت کند. پرداختن به مباحث اجتماعی و روانشناختی از منظر دین، مسئله دیگری است که می‌توان به وجود آن در نشریه فوق‌الذکر اشاره کرد.

گرچه الدین و الحیوه در متن خود، گریزهای بسیاری به موضوعات مختلف اجتماعی زده است، اما همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، می‌توان آن را یک نشریه تخصصی دانست و آن را در میان آن را در چارچوب روزنامه‌نگاری تخصصی طبقه‌بندی کرد. محکم‌ترین دلیل برای این مدعا را می‌توان با رجوع به صفحه نخست و یا در واقع جلد این نشریه بیان کرد. جایی که این بیت خودنمایی می‌کند:

«هر کجا دین بود حیوه آنجاست زندگانی ز دین حق برپاست»

علی‌الظاهر این نشریه به دلیل تخصصی بودن چندان مورد اقبال عموم واقع نمی‌شود و به مرور با عنایت به گرانی چاپ و کاغذ و این دست ملزومات برای انتشار نشریه، دچار ریزش مخاطب شده و به تعطیلی کشیده می‌شود.

یکی از مطالب ثابت نشریه الدین و الحیوه، استفاده از مضامین قرآنی است و با عنوان «تعالیم القرآن» در شماره‌های مختلف این نشریه به چاپ می‌رسید. مضامین طرح شده در این چارچوب، شامل مضامین تعلیمی و تربیتی است. همچنین پرداختن به آیات انذار و اهیت آن‌ها از مضامینی است که از سوی نویسنده و مدیر نشریه مورد توجه قرار گرفته و پس از ستایش این گونه آیات بیان داشته است:

«و بدانواسطه یک مسئولیت تامه و خوف مجازات حتمیه که اولین وسیله درستکاری و صحت عملست در دل آنها تولید فرماید تا هیچکس را جرئت مخالفت بقوانین مقرر از جانب او نباشد [۶]. برای اینکه هیچ مؤثری در اصلاح حال بشر بالاتر از ترس و هراس نمیباشد...» (الدین و الحیوه، ۱۳۴۹ ق: ۱۰-۹).

نشریه الدین و الحیوه در شماره‌های دیگر خود، برخی مطالب استدلالی در پیوند و ارتباط مستقیم میان مراعات قوانین و مقررات با دینداری درج کرده و عنوان این سلسله مطالب را نیز «اقتراح سؤال» می‌گذارد. به نظر می‌رسد، هدف از درج چنین مطالبی، در

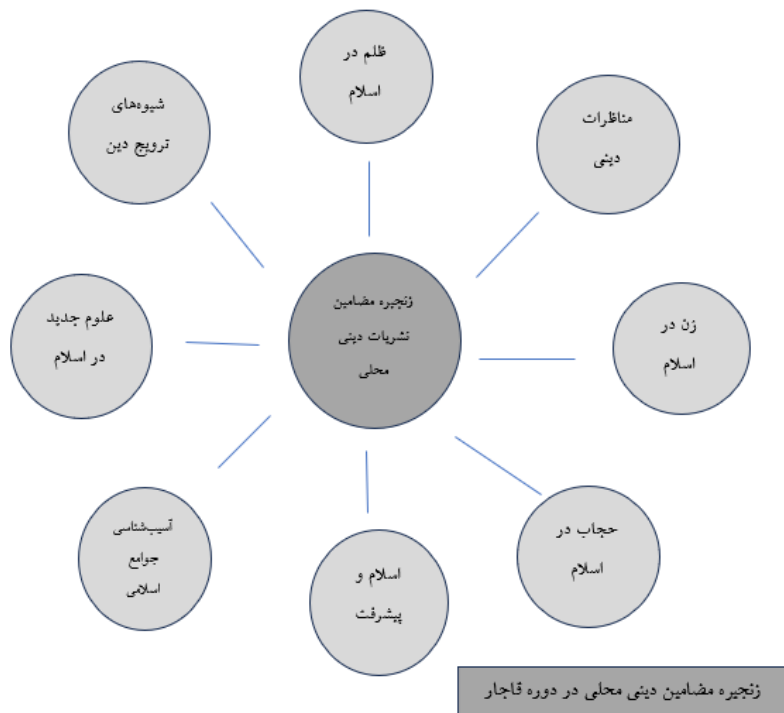
^۱ . مجله الدین و الحیوه، ۲۴ ربیع‌الاول ۱۳۵۰ ق، شماره ۹-۱۰، سال دوم، ص ۲۴۶.

درجه اول پاسخ به شبهات ایجاد شده علیه دین و در درجه بعد، بیان ظرفیت‌های دین در جامعه باشد. این دیدگاه در مطالب دیگر نشریه مانند مطالبی با عنوان «اثرات الظلم او سیاست‌الدینی» ملاحظه می‌شود. در این سلسله مطالب، نویسندگان سعی دارد مضامین دینی مانند مبارزه با ظلم و نتیجه ظلم را در جامعه به خوانندگان خود متذکر شود و در نهایت در این زمینه برای ارکان جامعه وضعیت هشدار صادر کند.

مطلب مهم دیگر در این نشریه عنوان «الاسلام علی رغم المعترض» دارد که در آن نسبت به ترویج غیر صحیح و کم رقمی اسلام در مقابل انسجام و همت گروه‌های تبشیری مسیحی انتقاداتی دارد. در مجموع می‌توان این نشریه را در قیاس با دوشنریه دیگر دارای مضامین ودغدغه اجتماعی بیشتری دانست.

زنجیره مضامین نشریات دینی محلی

گرچه نشریات مورد بررسی، تمام نشریات دینی محلی در ایران را دربر نمی‌گیرند، اما مطالعه همین نمونه‌های برگزیده نشان می‌دهد که نشریات دینی محلی همانند هم‌تایان خود در مرکز، نگارش تخصصی و تک موضوعی را در کنار برخی مطالب حاشیه‌ای در دستور کار خود داشتند. در نمودار ذیل، مضامین مستخرج از بررسی متون نشریات مورد مطالعه، آورده شده است.

نتیجه‌گیری

نشریات دینی محلی در دوره قاجار تعداد محدودی از نشریات محلی در ایران را شکل می‌دادند، اما روزنامه‌نگاران و مدیران آن‌ها از شهرت مناسبی در جوامع محلی خود برخوردار بودند. چنان‌که مدیر نشریه *الاسلام* در اصفهان، ملقب به لقب داعی‌الاسلام شد. از منظر نوع و سبک روزنامه‌نگاری می‌توان این نشریات را نشریات تخصصی با رویکردی اجتماعی ملحوظ کرد. چنان‌که مضامین مندرج در این نشریات، صبغه و محتوایی اجتماعی دارد و دغدغه روزنامه‌نگاران و مدیران آن، در مباحث و مسائلی همچون پیشرفت جامعه، برقراری قوانین و قانون‌گرایی، حجاب در جامعه، لزوم فراگیری علوم جدید و البته نسبت همه این مسائل با اسلام دانست. نقطه ضعف عمده این نشریات، نپرداختن به مسائل محلی ودغدغه‌های جوامع بومی است. کم‌تر مطالبی در این نشریات به چشم می‌خورد که دارای نگاهی محلی باشد. دست‌کم مسائل و آسیب‌های جامعه بومی خویش را از منظر دین بکاود و یا کاستی‌های آن

را نشان دهد. یکی دیگر از نقاط ضعف این نشریات، نپرداختن به دغدغه‌های یومیه جامعه و طرح نکردن مسائل روز در حیطه مباحث دینی است. گرچه در همه نشریات مورد مطالعه، لزوم تغییر در جامعه و نگاه جامعه‌گرا وجود دارد، اما این نشریات نگاهی کلی‌نگر نسبت به مسائل اجتماعی دارند. شاید این ضعف را ناشی از تخصصی بودن نشریات دینی دانست. اما ورود به مباحثی نظیر «پشیرفت» و یا «انحطاط» در جوامع اسلامی، توقع ورود دست‌کم در سطحی جزئی را برای مخاطب ایجاد می‌کند. در این‌جا می‌توان از نظریه برجسته‌سازی که در بخش مقدمه به آن پرداخته شد، در تحلیل نهایی و نتیجه‌گیری، بهره برد. بدین معنی که این‌گونه نشریات با محافظه‌کاری و تعیین دستور کاری خاص، هم مانع از نشر نگاه انتقادی به وضعیت موجود جامعه در زمانه خویش شدند و هم به‌مرور زمینه فاصله گرفتن از عموم جامعه و تعطیلی و کسادی نشریه خویش را فراهم آوردند.

از دیگر مسائل مهم این دسته نشریات، ارائه نکردن راه‌حل برای مشکلات دینی در جامعه است. گرچه مدیران این نشریات درد را تشخیص داده‌اند، اما در نوشته‌های خود، نسخه‌ای که بتواند درد را درمان کند ارائه نکرده‌اند. برای مثال اگر در نشریات مورد بررسی در زمینه «ظلم» مسائلی بیان شده است، چگونگی پرهیز از آن و راه حل و مرتفع کردن زمینه‌های آن مغفول مانده است. در مجموع نشریات دینی محلی دوره قاجار را می‌توان از منظر شیوه روزنامه‌نگاری و تخصصی بودن موفق و از منظر محتوا و به‌کار بردن مضامین دقیق، محافظه‌کار و دارای مشی پرهیزگرایانه دانست و همین نکته باعث شده تا در نهایت، دوام چندان نیابند و ارتباط وثیقی با مخاطب زمانه خود پیدا نکنند و بالاخره این‌که، مقاله پیش‌روی، صرفاً از برخی منابع در دسترس بهره برده است و محقق آن دارای مشکلاتی در دسترسی به تمام شماره‌های نشریات دینی محلی دوره قاجار بوده است. همچنین پیشنهاد می‌شود، محققان آتی، دامنه تحقیق خود را به نشریات عمومی نیز گسترش داده و مضامین دینی مستتر در سایر نشریات را نیز مورد سنجش قرار دهند تا از تأثیر مضمون‌ها و مفاهیم دینی بر تغییرات و تحولات فضای عمومی جامعه در دوره قاجار و بسترسازی آن برای ایجاد تحولات دیگر در آینده، چارچوب نظری عمیق‌تری حاصل شود.

ملاحظات اخلاقی

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

منابع

- باقری، الهه (۱۴۰۴). مطالعه مقایسه‌ای مطبوعات زنان در اصفهان و گیلان («زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»)، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۳۹-۵۶.
- براون؛ ادوارد گرانویل (۱۳۹۸). تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در عصر مشروطه، تهران: علم.
- پروین، ناصرالدین (۱۳۷۸)، تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دگر پارس‌نویسان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جوانمردی، فوزیه، آبادیان، حسین، فلاح توتکار، حجت و رحیمی، عبدالرفیع. (۱۳۹۸). بازتاب گفتمان پزشکی در مطبوعات دوره مشروطه و پهلوی اول. تاریخ علم، ۱۱۷(۱)، ۱۱۷-۱۳۴.
- رسول‌اف، رامین (۱۳۸۹). نخستین‌های تاریخ مطبوعات ایران، تهران: جامعه‌شناسان.
- سیدقطبی، سیدمهدی (۱۳۹۲). تاریخچه مطبوعات آذربایجان و تبریز با نگاهی به مجله الدین و الحیوه، تاریخ‌پژوهی، شماره ۵۷. ۸۰-۹۵.
- شرقی صفا، حبیب و رحیمی، فاطمه. (۱۴۰۱). اندیشه‌های نوین و نقش آن در ظهور و رشد مطبوعات دینی. فصلنامه علوم خبری، ۱۱(۲)، ۹۴-۷۲.
- شعبانی، احمد (۱۳۸۵). فهرست روزنامه‌ها و مجله‌های اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- صدرهاشمی، محمد (۱۳۶۴) تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان: کمال

- عیوضی، حیدر (۱۳۹۱). نقد و بررسی ماهنامه الاسلام نخستین ماهنامه بین‌الادیانی در اصفهان دوره قاجار. آینه پژوهش ۲۳(۱۳۶-۱۳۵)، ۹۹-۱۰۲.
- فیضی سخا، مهدی، منصب ناظر شرعیات؛ تطبیق و بررسی مندرجات مطبوعات با مبانی شرع در دوره قاجار و پهلوی، کارنامه تاریخ، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، شماره ۶.
- قاسمی، سید فرید (۱۳۷۲). راهنمای مطبوعات ایران عصر قاجاریه (۱۲۵۲ ق- ۱۲۱۵ ش- ۱۳۰۴ ش)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (طبع و نشر).
- قاسمی، سید فرید (۱۳۷۵). نخستین مجله اسلامی چاپ تهران، ماهنامه فرهنگی و هنری کلک، شماره ۸۴.
- قربانی، حسینعلی، مجله الاسلام؛ نماینده مطبوعاتی نوگرایان دینی در عصر مشروطیت، کارنامه تاریخ، بهار و تابستان ۱۴۰۰، شماره ۱۵.
- قندی، حسین (۱۳۸۴). روزنامه‌نگاری تخصصی، تهران: مرکز تحقیقات و مطالعات رسانه‌ها.
- کریمی، امیر و سلماسی زاده، محمد. (۱۴۰۴). «آموزش و تدریس تاریخ»: راهبردهای مجلات و روزنامه‌ها در ایران معاصر (۱۲۸۹ - ۱۳۲۰ ش). نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۹(۳۶)، ۳۱۶-۲۹۱.
- محیط طباطبایی، میر سیدمحمد (۱۳۶۶). تاریخ تحلیلی مطبوعات ایران، تهران: بعثت.
- نجفی، موسی (۱۳۸۴). اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج‌آقا نورالله اصفهانی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- نشریه الاسلام [اصفهان]، ۱۳۲۰ ق. شماره‌های مختلف.
- نشریه الاسلام [شیراز]، ۱۳۴۸-۱۳۴۶ ق. شماره‌های ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱.
- نشریه الدین والحوه، ۱۳۵۰-۱۳۴۹ ق. شماره‌های ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱.
- نشریه تدین، ۱۳۲۵ ق. شماره ۴.
- نشریه تمدن، ۱۳۲۴ ق. شماره ۱.

References:

- Al-Din va Al-Hayat Newspaper. (1930–1931). Nos. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10.
- Al-Islam (Isfahan) Newspaper. [Various issues].
- Al-Islam (Shiraz) Newspaper. (1927–1929). Nos. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10.
- Bagheri, E. (2025). A comparative study of women's press in Isfahan and Gilan: "Zaban-e Zanan" and "Nameh-ye Nesvan-e Sharq". "Meskawayh Scientific Quarterly, 17"(3), 39–56. <https://doi.org/10.82381/mosk.2025.1223791> (In Persian)
- Brown, E. G. (2019). "History of Iran's press and literature during the Mashrotyat period (M. Abbasi, Trans.). Elmi Publishing House. (In Persian)
- Eivazi, H. (2012). A dialogue between Islam and Christianity in the first decade of the 20th century in Isfahan. The Quarterly Journal Ayeneh-ye-Pazhooheh, 23(135–136), 99–102. (In Persian)
- Feyzisakha, M. (2016). The position of Shariah supervisory, monitoring and adaptation of press content with Shariah principles in the periods of Qajar and Pahlavi. Biannual Journal of Karnameh Tarikh, 2(6). (In Persian)
- Ghandi, H. (2005). Specialized journalism. Media Research and Studies Center. (In Persian)
- Ghasemi, S. F. (1993). Guide to the Iranian press of the Qajar era (1252 AH–1215 AH–1304 AH). Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Ghasemi, S. F. (1996). The first Islamic magazine published in Tehran. Kelk Monthly Cultural and Artistic Magazine, (84). (In Persian)
- Handbook of public policy agenda setting. (2016). Edward Elgar Publishing.
- Javanmardi, F., Abadin, H., Fallah Totkar, H., & Rahimi, A. (2019). Reflection of medical discourse in press of the constitutional and first Pahlavi periodicals. Journal for the History of Science, 17(1), 117–134. <https://doi.org/10.22059/jihs.2019.277649.371475> (In Persian)
- Karimi, A., & Salmasizadeh, M. (2025). Teaching and learning history: An analysis of the strategy of magazines and newspapers in contemporary Iran (1289–1320 AH). Journal of Historical Researches of Iran and Islam, 19(36), 291–316. <https://doi.org/10.22111/jhr.2025.51073.3756> (In Persian)
- Mohit Tabatabai, M. (1987). Analytical history of Iranian press. Ba'ath. (In Persian)

- Najafi, M. (2005). Political thought and history of the movement of Hajj Agha Noorollah Isfahani. Institute for Contemporary Iranian History Studies. (In Persian)
- Parvin, N. (1998). History of Iranian journalism and other Persian writers. Markaz-e-Nashr-e-Daneshgahi. (In Persian)
- Qorbani, H. A. (2015). Al-Islam magazine: Press representative of religious modernist constitutional era. Biannual Journal of Karnameh Tarikh, 7(15). (In Persian)
- Rasoulof, R. (2010). Firsts in the history of Iranian press. Jame-e-Shenasan. (In Persian)
- Sadr Hashemi, M. (1948). History of Iranian newspapers and magazines. Kamal Publications. (In Persian)
- SeyyedGhotbi, S. (2013). History of the press of Azerbaijan and Tabriz with a look at the magazine of Al-Din Va Al-Hayat. Tarikh Pazhoi Journal, (57), 80–95. (In Persian)
- Shabani, A. (2006). List of Isfahan newspapers and magazines. Isfahan Municipality Cultural and Recreational Organization. (In Persian)
- Sharafi Safa, H., & Rahimi, F. (2022). The role of modern ideas in the manifestation and growth of religious press. News Science Quarterly (NS), 11(2), 71–94. (In Persian)
- Tadayyon Newspaper. (1917, August 9).
- Tamaddon Newspaper. (1907, February 1).